

VONDSTEN VAN ORCHIDEEËN IN LIGURIË (IT.) EN DE CÔTE-D'AZUR (FR.)

Hans DEKKER

Samenvatting

Van 26 april tot en met 10 mei 2003 reisden de auteur en zijn echtgenote door Noord-Italië en Zuid-Frankrijk. Overal waar ze kwamen hebben ze rondgekeken of er orchideeën te vinden waren. In dit artikel behandelt hij een aantal zaken die hun daarbij zijn opgevallen.

Summary

The author and his wife travelled through the north of Italy and the south of France from april 26 till may 10, 2003. Wherever they went they looked for endemic orchids. In this article he discusses a number of special observations.

Zusammenfassung

Vom 26.04 bis zum 10.05.2003 reisten der Autor und seine Gattin durch Norditalien und Südfrankreich. Überall haben sie Ausschau nach Orchideen gehalten. In diesem Artikel werden einige auffällige Befunde beschrieben.

1. Reisschema en bezochte gebieden

De eerste week, vanaf 27 april, brachten we door ten noorden van Noli, aan de Italiaanse Palmenriviera. Hier bevindt zich het enige vrijwel onbedorven stuk kust ten westen van Genua. De kust is elders meestal intensief bebouwd met huizen, hotels en bedrijfsgebouwen. De kust rond Noli is echter steil en ongenaakbaar en minder geschikt om vol te bouwen. De hoofdweg, die langs de hele kust voert, slingert zich om klippen en door ruw uitgehouwen tunnels. Het gebied waar wij verbleven heet de Finalese, naar Ligure Finale, een andere belangrijke plaats in het gebied.

Na Noli vetrokken we richting Gorbio, een klein dorp hoog boven Menton aan de Franse Riviera. Hier verbleven we slechts twee dagen, omdat we nog graag een aantal dagen ten noorden van Toulon wilden doorbrengen, onder meer vanwege het daar voorkomen van *Ophrys philippei*. Onderweg van Gorbio naar de omgeving van Toulon reden we door het Bois du Rouquan, waar we al enige malen eerder geweest waren. Hier hernieuwden we onze kennis-making met de orchideeën in dit werkelijk prachtige landschap. Onze verblijfplaats bij Toulon was een eenvoudige camping bij Méounes-les-Montrieux. Uiteindelijk reden we op 9 mei weer terug via de Route Napoléon, die ons ook nog de gelegenheid bood wat van het indrukwekkende landschap en zijn orchideeën te zien.

2. Orchideeën

2.1 Gebiedsbeschrijving

Finalese

De Finalese en zijn achterland behoort duidelijk niet tot de meest orchideeënrijke gebieden van Italië. Slechts enkele keren vonden we op onze tochten een orchideeënrijk terrein. Meestal hield het met één tot drie soorten wel op. Ook het aantal individuen hield niet over. Aangezien het een koude en natte winter was geweest, de tweede op rij, kan het zijn dat dit het voorkomen in 2003 beïnvloedde. Bovendien is de Finalese buiten de directe kuststreek ook een matig koud gebied vanwege de tot zo'n 1700 meter hoge bergen en diepe dalen, waar de koude lang blijft hangen. De bordjes met het opschrift "Sneeuwkettingen bij sneeuwval verplicht" beginnen al een paar kilometer landinwaarts. Merkwaardig als je dat leest, dat de citroen- en sinaasappelbomen, die nauwelijks vorst verdragen, om de hoek groeien. Zowel het kalkplateau van de Finalese, gelegen op zo'n 300 tot 400 meter, als de bergen en heuvels in het achterland zijn flink bebost met zowel naald- als loofbomen. Met name naar het noordwesten zijn de heuvels kaler en meer geërodeerd. Vooral rond de dorpen komen kleine graslandcomplexjes voor, waar orchideeën te vinden zijn.

Omgeving Gorbio

Het gebied rond Gorbio was eveneens niet bijster rijk aan orchideeën. Ook hier waren de lijstjes per gebiedje kort en de aantallen laag. De winter was hier eveneens vrij streng geweest. Veel soorten waarvan de rozetten al in de herfst boven de grond staan hebben van koude winters te lijden. Herhaaldelijk zagen we bijvoorbeeld *Barlia*'s die duidelijk vorstschade hadden.

Gorbio ligt op een hoge heuvel, omringd door nog hogere bergen tot ongeveer 1200 meter. De kalksteen is hier hard en maakt de begroeiing soms uitermate spaarzaam. Op de in de luwte gelegen hellingen zijn echter wel flinke bossen te vinden. In de spaarzame 'garigue'-begroeiing konden her en der wel wat soorten gevonden worden, evenals in sommige bossen en in bermen.

Bois du Rouquan

Het Bois du Rouquan bij La Garde-Freinet bleek ongeveer even rijk als in de jaren vanaf 1984, waarin we het gebied herhaaldelijk bezochten. Her en der waren wel wat veranderingen in het landschap te zien, zoals de toename van wijngaarden, maar *im grossen ganzen* was alles zoals het twintig jaar geleden ook was. Het grootse, glooiende landschap met zijn rode, kale gesteentepaten, afgewisseld met open bos van voornamelijk parasoldennen, en met zijn talrijke beekjes is in Europa ongeëvenaard. Het is daarom verheugend dat delen van het Massif des Maures, waaronder het Bois du Rouquan en de omgeving van Les Mayons, tot beschermd gebied zijn verklaard. Hopelijk profiteren de orchideeën ook van dit besluit. Zoals op veel plaatsen zijn orchideeën hier in het bijzonder te vinden in de brandstroken langs wegen. Die worden behoudens opgaande bomen kaal gehouden om brand van het in de zomer kurkdroge struikgewas te voorkomen, of om te verhinderen dat vuur van het ene gebied naar het andere overslaat.

Omgeving van Toulon

De omgeving van Toulon kennen we goed. De omgeving van onze standplaats Méounes-les-Montrieux, echter niet. Dit gebied wordt ook wel *La Provence Verte* genoemd en niet ten onrechte. De kalkheuvels aan de voet van het Massif de la Ste-Baume zijn zwaar bebost met vooral Pinus-soorten, afgewisseld met vriendelijke dalen en kleine, fleurige dorpen. Over het algemeen liggen de orchideeën hier niet voor het oprapen, maar op een aantal specifieke plaatsen was het goed raak. Toch konden we ons niet aan de indruk onttrekken dat ook hier de aantallen planten laag waren, in het bijzonder op de plaatsen die we al wel kenden. Of hier het koude weer in de afgelopen twee winters debet aan is, blijft voorlopig een open vraag. Langs de Route des Crêtes tussen Cassis en La Ciotat stonden echter duidelijk minder exemplaren van *Barlia robertiana*, *Ophrys passionis* en *O. lupercalis* dan in 2001.

2.2 Soorten

In totaal hebben we 52 soorten gevonden, waaronder *Orchis militaris*, die we strikt gezien niet in Italië of Frankrijk hebben gevonden, maar net over de grens in Zwitserland ter hoogte van Genève. Verder werden *O. simia* en *O. mascula* pas langs de Route Napoléon gevonden. Ook heb ik een vorm van *Epipactis helleborine* meegeteld, die qua habitus tussen *E. helleborine* en *E. tremolsii* in stond. Aangezien geen van de *Epipactis*-planten al bloeide moet definitieve determinatie achterwege blijven. Tevens heb ik een taxon meegerekend dat tot *Serapias vomeracea* behoort, maar duidelijk afweek van de planten die we in Frankrijk zagen, en die we van vele andere plaatsen kennen. In tabel 1 staan alle soorten op alfabetische volgorde opgesomd.

Het is niet onze gewoonte om intensief naar hybriden te zoeken. Dat laten we liever over aan hen die daar meer aardigheid in hebben. Toch zagen we vier hybriden die niet te missen waren. Deze staan in tabel 2.

De meeste soorten waren eenvoudig te determineren. Soms gaf determinatie problemen, zoals bij *Serapias vomeracea* in de Finalese en bij een aantal *Ophrys*-taxa. Na de tabellen volgen enkele opmerkingen per soort.

Foto's pagina 68:

Boven: Orchideeënweide bij Melogno, Ligurië, mei 2003.

Onder: *Serapias neglecta* en *Orchis morio* in schrale weide bij Melogno, Ligurië, mei 2003.

Foto's pagina 69: 1 2
3 4

1. *Ophrys aurelia*, Cassis, Bouches-du-Rhône, mei 2003.
2. *Serapias vomeracea* met afwijkende habitus en bloemdimensies. La Manie, Ligurië, mei 2003.
3. *Ophrys virescens*, Singes, Bouches-du-Rhône, mei 2003.
4. *Ophrys gallica* (syn. *Ophrys arachnitiformis*). Balestrino, Ligurië, mei 2003.

Foto's: Hans Dekker

Tabel 1. Overzicht van alle tussen 27 april en 9 mei 2003 gevonden soorten
A: Finalese (I.) B: omg. Gorbio C: Bois du Rouquan D: Toulon-St. Maximin E: elders

Soort	Locatie					Soort	Locatie				
	A	B	C	D	E		A	B	C	D	E
1. <i>A. anthropophorum</i>		+	+			30. <i>O. arachnitiformis</i> (<i>splendida</i>)					+
2. <i>A. pyramidalis</i>		+	+	+		31. <i>O. sphegodes</i>	+				
3. <i>B. robertiana</i>		+	+	+	+	32. <i>O. virescens</i>					+
4. <i>C. damasonium</i>		+	+			33. <i>O. coriophora</i> subsp. <i>fragrans</i>	+				
5. <i>C. longifolia</i>		+	+	+	+	34. <i>O. laxiflora</i>				+	
6. <i>C. rubra</i>			+			35. <i>O. mascula</i> subsp. <i>mascula</i>					+
7. <i>D. fuchsii</i>	+					36. <i>O. militaris</i>					+
8. <i>E. helleborine</i>			+			37. <i>O. morio</i> subsp. <i>morio</i>	+				
9. <i>E. helleborine/</i> <i>tremolsii</i>	+					38. <i>O. morio</i> subsp. <i>picta</i>				+	+
10. <i>E. tremolsii</i>			+			39. <i>O. olbiensis</i>	+				
11. <i>H. hircinum</i>	+	+	+			40. <i>O. papilionacea</i> subsp. <i>grandiflora</i>	+				
12. <i>L. abortivum</i>		+	+	+		41. <i>O. purpurea</i>		+	+	+	
13. <i>L. ovata</i>	+					42. <i>O. simia</i>					+
14. <i>N. maculata</i>	+	+	+			43. <i>O. tridentata</i>	+				
15. <i>N. nidus-avis</i>	+		+			44. <i>O. ustulata</i>	+				
16. <i>O. apifera</i>	+		+			45. <i>P. bifolia</i>				+	
17. <i>O. araneola</i>		+	+	(?)		46. <i>S. cordigera</i>	+	+			
18. <i>O. aurelia</i>			+			47. <i>S. lingua</i>	+	+			
19. <i>O. fusca</i> s.l.			+			48. <i>S. neglecta</i>	+	+			
20. <i>O. fusca</i> – <i>bilunulata</i>				+		49. <i>S. olbia</i>				+	
21. <i>O. gallica</i>	+	+				50. <i>S. vomeracea</i> norm. type		+	+	+	
22. <i>O. holoserica</i> subsp. <i>linearis</i>			+			51. <i>S. vomeracea</i> afw. type	+				
23. <i>O. incubacea</i>	+	+	+			52. <i>S. spiralis</i>				+	
24. <i>O. lupercalis</i>			+								
25. <i>O. passionis</i>			+								
26. <i>O. philippeii</i>			+								
27. <i>O. provincialis</i>			+								
28. <i>O. saratoi</i>	+										
29. <i>O. scolopax</i>	+	+	+								

Tabel 2. Overzicht van de gevonden hybriden

Soort	Locatie				
	A	B	C	D	E
53. <i>O. incubacea</i> x <i>gallica</i>	+				
54. <i>O. splendida</i> x <i>incubacea</i>		+			
55. <i>O. morio</i> x <i>papilionacea</i>	+				
56. <i>O. ustulata</i> x <i>tridentata</i>	+				

Anacamptis pyramidalis

Het was opvallend dat de planten van deze soort die al in bloei stonden heel licht van kleur waren. Van uitermate lichtroze tot donkerroze, maar zeker niet rood tot donkerrood, zoals in de duinen, in midden-Frankrijk of in de Alpen. Mogelijk dat er wel donkerder planten groeien, maar dat deze hier een wat latere bloeitijd kennen.

Ophrys araneola* versus *virescens

Sinds jaar en dag is *Ophrys araneola* een vertrouwde soort die her en der in Frankrijk te vinden is. In de laatste editie van zijn dikke gids voert Delforge (2001) plotseling naast *O. araneola* ook *O. virescens* op. Deze soort is echter niet nieuw, maar al in 1859 door Phillipe op basis van door Grenier gevonden planten beschreven. Aanvankelijk twijfelden we aan de beschrijving die Delforge geeft, waardoor heel wat planten in het zuiden van Frankrijk plotseling als *O. virescens* in plaats van *O. araneola* opgevoerd werden. In 2003 konden we echter zowel het bestaan van *O. araneola* als van *O. virescens* bevestigen. Zuivere *O. araneola* vonden we onder meer bij Gorbio, terwijl bij Méounes ook *O. araneola* voorkwamen, die echter al zover uitgebloeid waren, dat definitieve determinatie uit moest blijven. In de bossen tussen Méounes, Signes en Le-Camp-du-Castellet vonden we echter flink wat planten in volle bloei en in mindere mate aan het einde van hun bloei, die door hun donkere lipkleuring, de veel smallere gele rand en de bolle vorm van de lip opvielen en die wij dan ook als *O. virescens* determineerden. Op een aantal van deze vindplaatsen groeide dus ook vermoedelijk *O. araneola*, maar deze bloeide dus mogelijk al drie tot vier weken eerder. In mijn eerste voorjaar in deze regio, in 1984, vond ik bij Cuers al planten die geheel en al overeenstemden met de zuivere *O. araneola*. Klaarblijkelijk komen beide soorten hier naast elkaar voor. Tevens biedt het ook een verklaring voor de melding van sommige waarnemers dat hier rond Le-Camp-du-Castellet ook *O. sphegodes* in vrij groot aantal voorkomt. Deze heb ik hier nooit gevonden, echter dus wel de kleinbloemige *O. virescens*, die in feite wel wat op een miniatuur-sphegodes lijkt.

Ophrys aurelia* versus *saratoi

Bij Gorbio vonden we *Ophrys saratoi*, terwijl bij Cassis *O. aurelia* rijkelijk bloeide. Zoals Delforge omschrijft, zijn in homogene populaties de verschillen tussen beide soorten duidelijk. Met name de kleinere en vlakker lip van *O. saratoi* steekt goed af bij *O. aurelia*. Ook is goed te zien dat de grootste breedte van de lip bij *O. aurelia* boven het midden ligt, terwijl dat punt bij *O. saratoi* lager ligt, meer naar het einde van de lip toe. Overigens wil dat niet zeggen dat alle planten van populaties van deze soorten goed van elkaar te onderscheiden zijn. Blijkbaar komt een mix van eigenschappen ook voor, wat de determinatie vertroebelt.

***Ophrys fusca* s.l.**

Van *Ophrys fusca* s.l. vonden we slechts weinig exemplaren, voornamelijk doordat de meeste planten al uitgebloeid waren. *O. lupercalis* was nog duidelijk te herkennen, voornamelijk aan de grootte van zijn bloemen. Daarnaast waren er kleinbloemige planten die aan het einde van hun Latijn waren. Deze waren niet eenduidig te determineren, maar konden behoren tot *O. forestieri*. Het geringe aantal bloemen en de eveneens geringe hoogte van de planten deden ons echter twijfelen. De weinige exemplaren van *O. forestieri* die we in voorgaande jaren hadden gezien, hadden juist meer bloemen en een minder gedrongen habitus. Verder waren er nog enkele planten die grote gelijkenis vertoonden met *O. bilumulata*. Door de

voortgeschreden bloeitijd waren er echter nog maar weinig enigszins te determineren planten overgebleven. Daardoor blijft enige twijfel op zijn plaats.

Ophrys gallica

Met *Ophrys gallica* bedoel ik vroegbloeiende planten die ook wel *O. arachnitiformis* worden genoemd. Herman Van Looken heeft aangetoond dat deze planten ten onrechte tot *O. arachnitiformis* worden gerekend. In *Eurorchis* 13 (2001) en in *Liparis* 6 (2000) zijn twee uitgebreide artikelen van zijn hand verschenen over *O. arachnitiformis* en andere kritische *Ophrys*-soorten. Onder *O. arachnitiformis* verstaat Van Looken de in de Provence wijd verspreide en relatief laat bloeiende *O. splendida*. Volgens hem bedoelden de oorspronkelijke auteurs van *O. arachnitiformis*, Grenier & Phillipe, daarmee niet de vroegbloeiende *Ophrys*, maar een laatbloeiende soort. Daarmee was er behoefte aan een nieuwe naam voor de vroegbloeiende soort. Deze heeft Van Looken *O. gallica* genoemd.

Omdat *O. gallica* een vroeg bloeiende soort is, verwachtten we van deze soort geen planten meer aan te treffen. Toch vonden we in Ligurië enkele planten met nog duidelijk herkenbare bloemen, die bewezen dat de planten duidelijk tot *O. gallica* behoorden. De vondst was des te opmerkelijker, omdat hiermee duidelijk is geworden dat *O. gallica* niet tot Zuid-Frankrijk beperkt is, maar ook diep in Ligurië is doorgedrongen. Ook bij Gorbio, dicht bij de grens met Italië, vonden we nog enkele goed te identificeren exemplaren van *O. gallica*. Later, in het Bois de Rouquan, ontdekten we wederom grote aantallen van *O. arachnitiformis* – of *O. splendida* – alle in volle bloei.

Ophrys holoserica* subsp. *linearis

Ofschoon we het anders hadden verwacht vonden we *Ophrys holoserica* slechts één keer. Ondanks zorgvuldig zoeken in vooral de omgeving van Cassis, waar diverse kleinbloemige vormen moeten voorkomen, vonden we de soort daar niet. Pas op de laatste dag van ons verblijf in Zuid-Frankrijk konden we een kleine populatie ontdekken, die tot de ondersoort *linearis* behoorde. Deze kenmerkt zich onder meer door lange, smalle petalen in tegenstelling tot de reguliere *O. holoserica*, die korte, driehoekige petalen heeft. Delforge (2001) verhiel het taxon tot soort, verwant met de door hem beschreven vrij laat bloeiende *O. aegirtica*. Wij vonden *O. linearis* echter sterk op de gewone *holoserica* lijken. De planten die we aantroffen waren vrij fors, veelbloemig en begin mei al bijna uitgebloeid. Net als in de Estaque was de liptekening over de hele lip uitgespreid en minder duidelijk H-vormig dan bij de meest karakteristieke *O. holoserica*. De verschillen met de reguliere *O. holoserica* zijn echter beperkt. Wij houden het daarom op een ondersoort en niet op een duidelijk van *O. holoserica* te onderscheiden soort.

Foto's pagina 72: 1 2
3 4

1. *Serapias perez-chiscanoi*. Cleistogamy. Trujillanos, 28-04-2004
2. *Serapias cordigera*. Badajoz, 16-04-2004
3. *Serapias lingua* var. *distenta*. Trujillanos, 12-04-2004
4. *Serapias lingua* var. *distenta*. Valdeherrerros, 06-04-2003

Foto's: Caspar Venhuis

Serapias vomeracea

In de Finalese vonden we flinke populaties van *Serapias vomeracea*, die niet helemaal aan de gebruikelijke beschrijving beantwoordden. De planten weken af van de gewone vorm door kortere sepalen, een donkerder bloemkleur (meer roodbruin) en een gedrongener habitus. De bloemen staan dichter op elkaar dan bij gewone planten. Deze vorm was niet zeldzaam en we konden hem op meerdere plaatsen vinden. Vooral op begraasde terreinen stonden er soms honderden als enige orchideeënsoort. De flora van Delforge of enig ander boek bood geen uitkomst. Daarom houden we het voorlopig op een lokaal ras van de nominaatvorm.

3. Literatuur

- Dekker, H. 1987. Een vondst van *O. bertolonii* bij Valence. *Natura* 84 (8).
- Dekker, H. 1988. *Ophrys bertoloniformis* Mor. s.l. in de Vercors en omstreken. *Orchideeën* 50 (3).
- Dekker, H. 1989. De orchideeën van de Vercors. *Eurorchis* 1.
- Dekker, H. en H. Van Looken. 2002. De Chaînéde l'Estaque (F.) en de Chaîne des Alpilles - fascinerende orchideeëengebieden. *Eurorchis* 14, 73-88.
- Delforge, P. 1988. Une orchidée nouvelle dans la Drôme. *Les Naturalistes Belges* 69 (5/6).
- Delforge, P. 2001. *Guide des Orchidées d'Europe, d'Afrique du Nord et du Proche-Orient*. Delachaux et Niestlé, Lausanne-Paris.
- Looken, H. Van. 2000. Een vroegbloeiend taxon met grote bloemen dat ten onrechte *O. arachnitiformis* (niet Grenier) wordt genoemd in Zuid-Frankrijk *Ophrys gallica* sp. nova, *Liparis* 6.2., 3-76.
- Looken, H. Van. 2001. Enkele opmerkelijke *Ophrys*-soorten uit Zuid-Frankrijk: *Ophrys provincialis* (BAUMAN & KÜNKELE) PAULUS, *Ophrys gallica* VAN LOOKEN, *Ophrys garganica* subsp. *passionis* (SENNEN EX DEVIL. & DEVIL.-TERSCH.) PAULUS EN GACK. *Eurorchis* 13, 9-40.

Hans Dekker
Mortonhof 42
NL-7908 AP Hoogeveen
Tel. 0528-272738
h.dekker@rendo.dekooi.nl

Van de in dit artikel genoemde orchideeënsoorten verstrek ik vanwege de bescherming van de soorten geen vindplaatsgegevens.

ENKELE AANTEKENINGEN BETREFFENDE DE TAXONOMISCHE STATUS VAN *EPIPACTIS HELLEBORINE* “*NEERLANDICA*” (ORCHIDACEAE)

Walter VAN DEN BUSSCHE

Samenvatting

Sinds de originele beschrijving in 1949 van *Epipactis helleborine* (L.) CRANTZ var. *neerlandica* VERMEULEN is dit taxon opgewaardeerd tot ondersoort en soort. Tegenwoordig is het zelfs ondergebracht in de groep van *Epipactis tremolsii* PAU. De vraag rijst dan ook of al deze wijzigingen – die zonder al te veel commentaar werden doorgevoerd – gerechtvaardigd zijn. Wat voor onderzoek zou er eigenlijk moeten worden uitgevoerd om de rang van een taxon te kunnen bepalen, zodat de plaats binnen de taxonomie geloofwaardig en gerechtvaardigd is? In deze bijdrage wordt een poging ondernomen om een antwoord op deze vraag te vinden voor *Epipactis neerlandica*. Hier worden enkele voorlopige resultaten gepresenteerd van vijf jaar veldwerk. De lezer kan in dit artikel ook het taxon beter leren kennen.

Summary

Since its original description in 1949, *Epipactis helleborine* (L.) CRANTZ var. *neerlandica* VERMEULEN has been raised from the taxonomic level of variety to subspecies and even species, belonging to the group of *Epipactis tremolsii* PAU. These taxonomic changes have been implemented without much comment. The question presents itself if changes in taxonomic levels should be discussed and argued by the author. What kind of research should be done which can lead to the right determination of the level of a taxon? In this article, an attempt is made to clarify the situation for *Epipactis neerlandica*. After five years of field studies, some preliminary results are presented. With this article the reader can also become more familiar with this taxon.

Résumé

Depuis sa description originale en 1949, *Epipactis helleborine* (L.) CRANTZ var. *neerlandica* VERMEULEN a été élevé au rang de sous-espèce puis d'espèce. Certains auteurs, sans plus de commentaires, le classent aujourd'hui comme espèce dans le groupe d'*Epipactis tremolsii* PAU. La question demeure de savoir quel type de recherches il faudrait réaliser pour déterminer le rang d'un taxon. Dans le présent article, un essai de réponse est donné concernant *Epipactis neerlandica*. Après cinq années de recherches sur le terrain, quelques résultats préliminaires sont présentés. Ce papier permettra au lecteur de se familiariser avec ce taxon.